

دانش بومی شترداران در توسعه همساز با محیط

(مورد: روستای حسن آباد دامغان)

علیرضا شاه حسینی* ، حسن افراخته**

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱/۲۸ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۱/۲۶

چکیده

امروزه در ادبیات توسعه، پارادایم‌هایی نظیر توسعه روستایی درون زا، معیشت پایدار روستایی، توسعه پایدار و پسا توسعه، کاربرد دانش بومی در توسعه جوامع، به ویژه جوامع محلی دارای طرفدارانی است. از این رو توجه به این موضوع، شناسایی چارچوب و روش شناختی متناسب آن، اهمیت فراوانی یافته است. دستیابی به توسعه همه جانبه پایدار، نیازمند استفاده از تجارب چند هزار ساله پیشینیان و به عبارتی مادر دانش رسمی است. شترداران همانند دیگر جوامع بومی از دانش‌های بومی ارزشمندی برخوردارند که تاکنون کمتر مورد توجه بوده است.

در این تحقیق، دانش بومی شترداران حسن آباد دامغان، به عنوان مهم‌ترین روستای شتردار شهرستان دامغان به روش میدانی مورد بررسی قرار گرفته است. با روش نمونه‌گیری گلوله برفی افراد مورد مطالعه انتخاب شدند و از تکنیک‌های مشاهده مشارکتی، مشاهده آزاد و مصاحبه نیمه ساختار یافته استفاده شد. مقاله، بخشی از دانش بومی شترداران روستای حسن آباد را بررسی کرده است که در حال فراموشی است ولی می‌تواند به عنوان مکمل دانش رسمی یا نوین مورد توجه قرار گیرد. نتیجه نشان می‌دهد که دانش بومی منطقه ظرفیت زیادی جهت تداوم روند توسعه همساز با محیط را دارد و می‌تواند در گسترش دانش رسمی توسعه منطقه مورد استفاده قرار گیرد.

واژه‌های کلیدی: دانش بومی شترداری، دانش رسمی، توسعه همساز با محیط، حسن آباد دامغان

مقدمه

دانش بومی، دانشی است که با فرهنگ هر منطقه قرین بوده و طی سالیان بی‌شمار توسعه و تکوین یافته است؛ این دانش همواره با دنیای خارج از حوزه جغرافیایی خود تعامل و تبادل داشته و به شکلی پویا و سیستمی خود را با تحولات و دگرگونی‌های بیرونی و درونی محیط سازگار کرده است. به دلیل مشخصه کل‌نگری و جامع‌نگری دانش بومی، جوامع محلی توانسته‌اند تمام نیازهای خود را طی قرون متمادی از این نظام دانشی تأمین کنند. نظام‌های دانش بومی پتانسیل بالایی در جهت رفع نیازمندی‌ها و بالا بردن معرفت مردم زمانه خود دارند، از دید برخی از صاحب‌نظران، این دانش آن چنان که باید شناخته و به کار گرفته نشده است و عملاً بشر از این ظرفیت بالقوه، بهره زیادی نبرده است (ازکیا و صفری شالی، ۱۳۷۸: ۵).

در دهه‌های اخیر توجه و تمرکز بر دانش بومی و دانش فنی بومی به عنوان مؤلفه‌های اصلی نظام دانش هر کشور، به دلیل نقش غیرقابل انکار آن در زمینه توسعه و به ویژه توسعه پایدار، اهمیتی جدی یافته است و اجماع روز افزونی وجود دارد که فعالیت‌ها و برنامه‌های توسعه به ویژه آنهایی که قصد خدمت‌رسانی و توانمندسازی مردم فقیر را دارند باید دانش بومی را در طراحی و اجرای مدل‌های توسعه مد نظر قرار دهند (افشارزاده و پاپ‌زن، ۱۳۹۰: ۱۶). بسیاری از برنامه‌های توسعه به دلیل عدم بهره‌مندی از دانش بومی و ذخایر اندیشه‌ای جامعه راه به جایی نبرده است. اگر بخواهیم در اینجا با توجه به ادبیات توسعه، نقدی هم بر معتقدان توسعه برون‌زا داشته باشیم، می‌توان گفت که توسعه در کشور ما، بدون بهره‌گیری از معارف و ارزش‌های درونی جامعه (ارزش‌های ایرانی-اسلامی) عملاً با مشکل مواجه می‌شود؛ زیرا مردم سالیان متمادی با این ارزش‌ها و باورها زندگی کرده و توسعه‌ای که این ارزش‌ها را نادیده بگیرد، چندان مقبولیت و مشروعیت نخواهد یافت و منجر به شکست خواهد شد (ازکیا و صفری شالی، ۱۳۷۸: ۵).

سابقه طولانی آشنایی و همزیستی انسان با دام و تلاش برای اهلی کردن آن، انتخاب و حفظ و استمرار زندگی کوچ نشینی، روابط متقابل انسان و دام و وابستگی و دلبستگی او به دام در طول سالیان متمادی به توسعه و تعمیق نوع خاصی از دانش بشری موسوم به «دانش بومی دامداری» انجامیده است. دانش بومی دامداری در طول فرآیند تعامل انسان با دام و طبیعت پیرامون پدید آمده و مجموعه‌ای از روشها، فنون، مهارت‌ها، ابزار، عقاید و باورهای محلی مربوط به نگهداری، بهداشت و درمان، تغذیه، تولید مثل، به‌گزینی و به‌نژادی دام و همچنین، تولید و فرآوری محصولات مختلف دامی را در بر می‌گیرد. (امیری اردکانی و عمادی، ۱۳۸۲: ۱۰).

شتر یکی از مهمترین حیوانات اهلی است که می‌تواند در شرایط کم آب و بیابانی زندگی کند و به عنوان عامل تولید و اشتغال، نسبت به سایر دام‌ها برتری نسبی دارد. شتر، یار دیرین کوچ‌نشینان و روستاییان ساکن در آبادی‌های مناطق بیابانی و نیمه بیابانی، به دلیل توان بالقوه حرکت بدون مصرف آب، در مناطق خشک، جایگاه ویژه‌ای دارد، به گونه‌ای که «ودعی» کاروان شتر را به قطار کویر بی‌آب و علف تشبیه کرده است (ودعی، ۱۳۴۴: ۲۸). در مناطق کویری که فاصله آبادی‌ها از یکدیگر زیاد و آب کم است و سایر چهارپایان مانند اسب، قاطر و الاغ توانایی و تحمل طی کردن این فواصل را بدون نوشیدن آب ندارند، از شتر برای حمل کالاها استفاده می‌شده است. کشور ما با داشتن مراتع بیابانی و نیمه بیابانی وسیع و آب و هوای خشک و گونه‌های خاص گیاهی یکی از نواحی مستعد زیست و پرورش شتر است. ویژگی‌های زیستی و تولیدی شتر که منطبق بر قدرت حیات در شرایط خشک و بیابانی می‌باشد حیوان را قادر می‌سازد تا بتواند چندین روز متوالی بدون آب به سر برد^۱ و حداکثر

۱- در مناطق جنوبی استان سمنان که از نواحی خشک و کم باران استان محسوب می‌شود و مناطق پرورش شتر نیز در این نواحی واقعند، هنار (روزهایی که شتر آب نمی‌خورد) یک روز در میان در فصول زمستان و پاییز است. در فصل بهار به ویژه در ترسالی‌ها که مراتع پوشیده از علف سبز است این حیوان تا دو ماه آب نمی‌نوشد. در حالی که «هنار» برای دامهای کوچک مانند گوسفند و بز فقط در فصل زمستان یک روز است و در فصل

استفاده را از مرتع بنماید. در صورتی که این امر برای سایر دام‌ها مشکل و اغلب غیر ممکن است. شتر می‌تواند با غذایی که از لحاظ کمی و کیفی برای سایر نشخوار کنندگان ناکافی و نامرغوب محسوب می‌شود مدت‌های طولانی به زندگی خود ادامه دهد (خدایی، ۱۳۸۶: ۸۳). چرای شتر خیلی اندک است با توجه به این که اثر تخریب گیاهان بیابان را ندارد بنابراین سهمی در بیابان زایی نخواهد داشت. عادت تغذیه‌ای شتر کاملاً مناسب نواحی‌ای است که ظرفیت کمی دارند (Kohler-Rollfson, 1994).

نقش و اهمیت شتر در اصلاح بیولوژیک مراتع بسیار حائز اهمیت است. شتر را بهترین اصلاح کننده مرتع می‌دانند (سلیمانی مختاری، ۱۳۷۵: ۲۵-۳۰ و جبارلوی شبستری، ۱۳۷۳: ۱۹). شتر از گونه‌های مرتعی متفاوتی تغذیه می‌نماید و از تنوع چرای زیادی برخوردار است. گز، درمنه، شور، گون، اسپند، اشنان، قیچ، چوبک، شکر تیغال، کنگر، خار شتر، بونو، اسکنبیل، جگن، پرند، شلغم برگ، گل زرد، لاله عباسی، هلندر، مارچوبه، چغندر (شپشو)، ارته، رمی، گنار، مزج یا وشتاوه، سیف، خارگونی، علف شور و غیره از گیاهان مورد چرای شتر هستند. (سلیمانی مختاری، ۱۳۷۴: ۴۰-۳۸). امروزه پرورش این حیوان عمدتاً برای تولید گوشت است و شیر شتر نیز در برخی از مناطق رواج دارد. در بیشتر مناطق، شیر آن مورد استفاده ساریان‌ها و گردشگران قرار می‌گیرد یا به مصرف طب سنتی می‌رسد.

نیاز روز افزون جهان به مواد پروتئینی به دلیل افزایش جمعیت، مسئله تأمین مواد غذایی را مطرح کرده و به وجود آورده است. برای حل این مسئله، نیاز به کشف دنیای جدیدی از منابع لازم است. شتر حیوان چند منظوره‌ای است که به وسیله بشر برای قرن‌ها از جنبه‌های مختلف بهره برداری می‌شده است. این حیوان تولیدکننده گوشت سالم (ارگانیک) است. تولید سالانه گوشت قرمز در ایران ۳۷۷ هزار تن است که از این

تابستان دست کم روزی سه نوبت آب می‌نوشند و به گفته یکی از عشایر منطقه گوسفند در فصل تابستان باید سه دست و پایش در آب و یکی در علف باشد.

دانش بومی شترداران در توسعه همساز با محیط ... ۵

مقدار حدود ۵ هزار تن آن (حدود ۱/۵ درصد) گوشت شتر است (اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی، [بی تا] ۲).

شیر شتر از نظر چربی، مواد معدنی، پروتئین‌ها و ویتامین‌ها نسبت به شیر سایر دام‌ها مناسب‌تر است و حاوی خواص دارویی فراوانی است و برای کودکان و افراد مسن فواید زیادی دارد (زارع، مصطفی لو، ۱۳۹۳). ساکنان کویر از پشم و کرک شتر انواع صنایع دستی از جمله عبا، پوشاک، سجاده، دستکش، سفره آرد، سفره خمیر و... تولید می‌کنند. این حیوان مقاوم تا گذشته‌ای نه چندان دور، نقش مهمی در جابجایی کالا و مسافر در کشور ایفاء می‌کرد، اما با ورود وسایل نقلیه مدرن، جایگاه خود را در صنعت حمل و نقل از دست داد.

به رغم زحمتی که مردم برای کسب دانش بومی صرف کردند و با وجود همه ارزش‌های این انباشت دانایی، دانش بومی، دانشی شفاهی است و به طور معمول و متداول در روش‌های جدید و علمی ثبت و ضبط نمی‌شود و در نهایت باید گفت: دانش بومی تحت تأثیر عوامل مختلف و شرایط جدید غالباً نادیده گرفته شده و رو به نابودی است (وجدانی، ۱۳۸۳: ۹۰). افراد مسن، به عنوان منبع دانش ضمنی و درونی هستند و دانش بومی اغلب به صورت شفاهی است (Bilhassn, 2018). در اذهان عوام و نیز به تصور تحصیل کردگان، دانش بومی چیزی مردود، از کار افتاده و متعلق به گذشته است، در صورتی که در کلیه فعالیت‌های تولیدی، فرهنگی و اجتماعی جای پا و نقش بنیادی دانش گذشتگان را می‌توان به وضوح دید (عمادی و عباسی ۱۳۷۸: ۱۰). به عقیده «پورسل» افزایش تاکید بر استفاده از نظام‌های بومی دانش، ناشی از درک نیاز به تکمیل دانش رسمی در عرصه‌هایی از توسعه دانش محلی است (Purcell, 1998: 258) در حالی که اگر نظرها، پیشنهادات و تجربیات گذشتگان نبود موفقیت آنها نیز شاید غیر ممکن بود (شهرکی و بارانی، ۱۳۹۳: ۱۵۲)

کاربرد مؤثر دانش بومی در توسعه محلی، داخل ایران و در سطح جهان نشان داده است که به راستی گذشته تنها گذشته نیست، گذشته نه تنها بُن و اساس حال ما، بلکه

راهنما و پشتیبان رشد و بالندگی آینده ماست (فرهادی، ۱۳۷۸). بومی سازی تلاشی برای پویایی سنت‌ها و گفتگوی انتقادی با مدرنیته است تا در زمان حال نقش آفرینی کند. این گفتگو سبب می‌شود تا هر دو پارادایم (الگو) مدرنیته و سنت بر کاستی‌ها و قابلیت‌های خویش واقف شوند. این بینش، سنت‌های بومی را به موزه‌های تاریخی نمی‌فرستد بلکه به بازخوانی انتقادی از سنت‌ها می‌پردازد تا گامی در مسیر ظهور مدرنیته درون زا، پایدار و مردمی بردارد (مهدوی، ۱۳۹۳: ۶۰) و جامعه روستایی از نتایج فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی آن برخوردار گردد. تجربه‌های بسیاری نشان داده که تبعیت از برنامه‌های توسعه کشورهای پیشرفته بدون توجه به شرایط اجتماعی، اقتصادی، تاریخی و فرهنگی کشورها به توفیق منجر نشده است. اگر تنها از فنون برگرفته دیگران استفاده نسنجیده و نابجا شود، پیامدهای ناگوار، از جمله ناپایداری محیطی - اقتصادی در پی خواهد داشت. راز پیشرفت جوامع در پیوند بین دانش بومی و دانش جهانی نهفته است (افراخته، ۱۳۹۵: ۲۹).

ارزش بالای دانش بومی در سطح جهان و بهره برداری گسترده و گاه یک سویه کشورهای قدرتمند از آن، بر اهمیت و ضرورت تلاش‌های ملی برای گرد آوری این میراث فرهنگی اقوام بومی بیش از پیش تأکید می‌کند. همچنین پژوهش دانش بومی تقویت کننده دیدگاه سیستمی است، به طوری که تحقیقات روستایی را بیشتر به سوی روش‌های پژوهشی میدانی و حتی ساکن شدن پژوهشگر در روستا سوق داده است (عمادی و عباسی ۱۳۷۷: ۱۷). بنابراین تجربیات سنتی نباید برای حفظ در موزه‌ها و یا ذکر در کتاب‌های تاریخ علم، بلکه باید در راستای پیشرفت تولید ملی و منافع نوین مورد بهره برداری قرار گیرد (فرهادی، ۱۳۷۸: ۱۷).

اکنون بخش وسیعی از کشور ما با کمبود آب و بهره برداری بی رویه از منابع آب زیر زمینی روبروست که فرونشست زمین از جمله نتایج آن است. فرسایش خاک یکی دیگر از معضلات انکارناپذیر کشور است که بسیاری از دانشمندان متخصص این رشته بر این موضوع توافق دارند و خساراتی را که سیل نوروز ۱۳۹۸ در نقاط مختلف

کشور در بر داشت خود مصداق این ماجرا است. این‌ها همه در حالی است که کشور از نظر تأمین مواد گوشتی و لبنی با تنگنانهایی روبرو است و بیکاری روستاییان و مهاجرت آن‌ها به مراکز شهری و سکونت در حاشیه شهرها بر معضلات اجتماعی و اقتصادی کشور افزوده است. حال این سؤال مطرح می‌شود که اگر از ذخایر دانش بومی کشور در روندهای توسعه به نحو مطلوبی بهره برداری می‌شد و این ذخیره دانایی که نتیجه سال‌ها ممارست است، به صورت اصولی در تصمیم‌سازی‌های توسعه مورد استفاده قرار می‌گرفت، آیا ناملایمات و تخریب روندهای توسعه تعدیل نمی‌یافت؟

در این راستا، مقاله حاضر دانش بومی شترداران منطقه حسن آباد را مطالعه می‌کند تا به این سؤال پاسخ داده شود که شترداران این منطقه گرم و خشک با شرایط جغرافیایی ویژه، دارای چه ذخایر دانایی هستند و چگونه می‌توان از انباشت دانش آنها در روندهای توسعه کنونی بهره برداری کرد تا توسعه‌ای همساز با محیط پی‌ریزی شود؛ زیرا چنین فرض است که اگر بومی‌سازی به مفهوم استفاده آگاهانه از الگوها، روش‌ها و فنون توسعه و انطباق آن با شرایط جامعه بومی در کنار به روز کردن و تقویت تکنیک‌ها و روش‌های بومی یا همان پیوند دانش رسمی با دانش و شرایط بومی تلقی شود، می‌تواند به توانمندسازی و مشارکت مردم در جریان توسعه و شکل‌گیری یک جریان توسعه درون‌زای، متکی به خود و پایدار منجر شود.

مروری بر پیشینه تحقیق

در زمینه شتر و شترداری تاکنون پژوهش‌ها و مطالعات متعددی انجام پذیرفته است. بیشتر پژوهش‌های انجام شده در خصوص شتر در زمینه فیزیولوژی و ویژگی‌های زیست‌شناختی شتر بوده است و کمتر به جنبه‌های اقتصادی و فرهنگی این حیوان پرداخته شده است (شاه حسینی، ۱۳۷۴).

مرتضی هنری (۱۳۵۴) با استناد به مطالعات میدانی و مصاحبه با شترداران منطقه خور به ویژگی‌های رفتاری شتر مانند تولید مثل، شیرخوارگی، نام‌گذاری بعضی از

اعضای بدن شتر مانند کوهان، آبگاه، آتشگاه و... داغ نهادن بر شتر، بهره‌وری از شتر و صفات ویژه شتر و بیماری‌ها و شیوه درمان سنتی این حیوان پرداخته است. قره‌باش و همکاران (۱۳۸۷) در مقاله‌ای با عنوان «مطالعه پرورش شتر یک کوهانه ترکمن و تولیدات آن در استان گلستان» به پرورش شتر به شیوه سنتی و همچنین مواردی در رابطه با شیر و فرآورده‌های آن پرداخته‌اند. این مقاله با استفاده از داده‌هایی تألیف شده است که از طریق مصاحبه با شترداران و تکمیل پرسشنامه به دست آمده است.

ترحمی (۱۳۸۹) در پژوهشی با نام «شتر و شترداری در فرهنگ مردم استان سمنان» به وضعیت پرورش شتر در استان سمنان با تأکید بر جایگاه فرهنگی آن پرداخته است که در این تحقیق به مواردی چون تولید مثل و زایش، تغذیه و چرای دام در مراتع، نیاز آبی و تحمل تشنگی، تولید شیر و فرآورده‌های آن اشاره شده است.

بارانی و شهرکی (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان فرهنگ و دانش عامیانه، مطالعه موردی: شیوه‌های سنتی و دانش بومی شترداری، دانش بومی شترداران ترکمن منطقه گمیشان در استان گلستان را در زمینه‌های چراگاه، ترکیب گله، تولید مثل و زایش، جایگاه نگهداری شتر و نشانه‌گذاری گله‌ها معرفی کرده‌اند.

راسخ افشار (۱۳۹۴)، یکی از کارشناسان باتجربه دامپروری در کتابی با عنوان «شتر و توسعه پایدار» به مزایای پرورش شتر نسبت به سایر دام‌ها (در نواحی نیمه بیابانی و بیابانی) و تولیدات شتر از قبیل گوشت، شیر، پشم، کرک و... پرداخته است.

عامری و طباطبایی (۱۳۹۵) به واژگان و اصطلاحات شترداری در گونه زبانی طرود شاهرود با دسته بندی مهم‌ترین واژگان و اصطلاحات در پیوسته با پیشه شترداری در طرود و در برخی موارد به ریشه یابی برخی واژه‌های کهن آن و آداب و رسوم ساربانان در این گونه زبانی اشاره دارند.

سرکبیری (۱۳۹۶) در تحقیقی میدانی به دانش بومی در زمینه رفتار شناسی لوک (شتر نر) در زمان مستی و معیارهای انتخاب لوک برتر از نگاه جامعه محلی (شترداران منطقه کویر سمنان) پرداخته است. پشم زیاد، اندام مناسب، قد و قامت بلند، مادران

قوی هیکل و پرشیر، کوهان تیز و بلند، رنگ‌های خاص همانند سرخ و آتشی و کله بزرگ از مهم‌ترین شاخصه‌های یک لوک خوب از دیدگاه شترداران خیره کویر سمنان بیان شده است.

افراخته و شاه حسینی (۱۳۹۶) در تحقیقی نقش شتر را در اقتصاد کویرنشینان، مطالعه موردی در روستای رضا آباد خوار و توران شاهرود، بررسی کردند. محققان با تکمیل پرسشنامه به صورت تمام شماری از شترداران منطقه و مصاحبه با شترداران خیره به جایگاه اقتصادی شتر در زندگی عشایر رضا آباد پرداختند.

این پژوهش با مطالعه میدانی و مصاحبه با خبرگان در یکی از مهم‌ترین مناطق پرورش شتر در استان سمنان، به شناسایی و مستند سازی بخشی از دانش‌های بومی پرورش شتر پرداخته است. گرچه دانش‌های بومی شترداران این منطقه گستره وسیع‌تری را در بر می‌گیرد اما در این مقاله تنها به بخشی از آنها در زمینه ویژگی‌های رفتاری مانند: جفت‌گیری، آبستنی، زایش، نگهداری نوزاد و شگردهای مهربان کردن شترهای نامهربان، شیردهی، تغذیه و تعلیف حیوان به ویژه در خشک‌سالی‌ها و داغ و «درویشم»^۱ (که سند مالکیت دام محسوب می‌شود)، پرداخته شده است.

مواد و روش‌ها

منطقه مورد مطالعه تحقیق، روستای حسن آباد در ۳۲ کیلومتری جنوب شهرستان دامغان و در جوار جاده اصلی دامغان- جندق- اصفهان است. این روستا در مختصات جغرافیایی ۵۴ درجه و ۱۹ دقیقه طول شرقی و ۳۵ درجه و ۵۵ دقیقه عرض شمالی واقع شده است. ارتفاع حسن آباد از سطح دریا ۱۰۹۳ متر است. حسن آباد تابع دهستان قهاب رستاق، بخش امیرآباد شهرستان دامغان است. جمعیت حسن آباد در سرشماری

۱- نشانه گذاری دام با برش بخشی از گوش یا گوش‌های دام. داغ و درویشم نشانه مالکیت و سند دام به شمار می‌رود.

۱۳۹۵، ۱۰۶۷ نفر در قالب ۳۲۲ خانوار گزارش شده است. حسن‌آباد، پنجمین روستای شتردار استان سمنان بعد از روستاهای طرود، احمد‌آباد، رضا‌آباد خوار و توران و عباس‌آباد میامی، مهم‌ترین روستای شتردار شهرستان دامغان است. حدود ده درصد (۳۵ خانوار) از اهالی روستای حسن‌آباد به پرورش شتر مشغول‌اند. آن‌ها حدود ۵۰۰ نفر شتر در اختیار دارند. شترداری در حسن‌آباد به شیوه سنتی رواج دارد. شترداران در فصول مختلف سال از مراتع جنوب شهرستان، کویر حاج علی قلی و سرخ کوه بالا و پایین بهره‌برداری می‌کنند.

هدف اصلی از پرورش شتر در حسن‌آباد تولید گوشت است؛ اما در سال‌های اخیر تولید شیر شتر نیز رونق یافته است. شترداران شترهای مازاد خود را برای فروش به شهرهای سمنان، دامغان و... عرضه می‌کنند. شترداران از پشم و کرک شتر، صنایع دستی متنوعی از قبیل: کلاه، پایپچ، جانمازی و... می‌بافند. داده‌های مورد نیاز تحقیق به دو روش جمع‌آوری شده است. نخست بررسی اسناد مدون شامل کتابها، مقالات و آرشیو برخی نهادهای مرتبط با شترداری در منطقه که فهرست آن‌ها در منابع مقاله ذکر شده است. دوم، با شترداران خبره در محل سکونت و استقرار آنها مصاحبه شده است. برای انتخاب جامعه نمونه تحقیق، از روش نمونه‌گیری هدفمند (مبتنی بر هدف) و تکنیک گلوله برفی استفاده شده است که تا رسیدن به اشباع، انتخاب نمونه‌ها ادامه داشته است.

یافته‌های تحقیق

انتخاب لوک

به شتر نری که بیشتر از چهار سال داشته باشد و توان جفتگیری داشته باشد «لوک» گفته می‌شود. انتخاب لوک برای شترداران بسیار اهمیت دارد؛ بنابراین شترداران از بین هاشی‌های نر در سن ۱۰ ماهگی لوک آینده‌گله خود را انتخاب می‌کنند. آن‌ها معیارهایی برای انتخاب دارند از جمله: سینه فراخ، مادر شیروار، رنگ مناسب - ترجیحاً قرمز آتشی یا سیاه کلاغی -، دم بلند، دست و ران قوی، شانه مناسب، درشت هیكل، پر

پشم، اندام مناسب و قد و قامت بلند، سر و کله بزرگ، گردن فراخ و کشیده (در اصطلاح شمشیر گردن)، میل کوهان یعنی دارای کوهان تیز و بلند، کپل شَقِزدار یعنی پهن، دستان قوی و بزرگ، سینه پهن و گشاد، ران‌های قطور، بدن پهن و دولایی و آهو گوش و تیز گوش از مشخصات یاد شده می‌باشد. این مشخصات در پایان دو سالگی در هاشی^۱های انتخاب شده نمایان می‌شود.

ساربانان بر این باورند که لوک می‌تواند نقش ساربان را ایفا کند به این صورت که هدایت دسته (گله) شتر را بر عهده بگیرد و از آن به خوبی مواظبت کند. رهبری گله را معمولاً قوی‌ترین لوک موجود در گله بر عهده می‌گیرد و همین شتر (لوک) در هنگام فحلی، با شتران ماده جفت‌گیری می‌کند و لوک‌های دیگر از خود حالت مستی نشان نمی‌دهند و چنانچه دو شتر نر در حالت مستی هم زمان در گله باشند، آن دو به جنگ پرداخته و شتر پیروز اقدام به جفت‌گیری با شترهای ماده می‌کند. هر لوک توانمند می‌تواند با ۶۰ تا ۷۰ «خَلْفِه» (شتر آماده فحلی) و حداکثر ۱۰۰ نفر جفت‌گیری کند؛ اما با افزایش سن لوک، تعداد اروانه‌ای که می‌تواند با آن‌ها جفت‌گیری کند کاهش می‌یابد. لوک‌هایی که در جفت‌گیری شرکت داشته‌اند بهتر و زودتر فرجه می‌شوند. لوک‌های قوی‌تر و سالم‌تر در جفت‌گیری موفق‌ترند. دوره جفت‌گیری لوک‌ها از اوایل آذر آغاز و تا اواخر بهمن ماه ادامه دارد. هر چه هوا سردتر شود شتر مست‌تر و جفت‌گیری آسان‌تر صورت می‌گیرد.

لوک‌ها در دوره جفت‌گیری با مواد مغذی تقویت می‌شوند مثلاً در یک وعده، معمولاً صبح- ۳ تا ۵ کیلو گرم نَوَالِه (آرد جو خمیر شده) به آن‌ها داده می‌شود. نزاع لوک‌ها بر سر تصاحب اروانه‌ها، در اصطلاح ساربانان، «کَلَه پیچ کردن»^۳ در دوره

۱- به نوزاد شتر تا یکسالگی «هاشی» گفته می‌شود. در برخی از مناطق استان به هاشی «دِیلاق» می‌گویند.

۲- شتر ماده که شرایط و آمادگی جفت‌گیری برای آبستنی را داشته باشد.

۳- درگیر شدن لوک‌ها

جفت‌گیری، یکی از نگرانی‌های ساربانان است. به همین سبب ساربانان گله شتر را به دو دسته تقسیم می‌کنند و در فاصله نسبتاً زیاد از هم نگهداری و به چرا می‌برند. گله اول شامل شترهای بله بون دار، جعدا و هرّه هاش و گله دوم «دسته خَلْفِه» شامل شترانی است که هاشی آن‌ها فروخته شده و قصرها که هاشی‌های آن‌ها مرده‌اند. تعداد این گله بیشتر است بنابراین لوک توانمندتر در این گله قرار می‌گیرد. درگیری بین لوک‌ها باعث آسیب زدن به خود و خلفه‌ها می‌شود. از علائم خارج شدن لوک از حالت مستی، پهن شدن شکم لوک، حساسیت نداشتن لوک به پراکنش گله ماده‌ها (خلفه‌ها) و خروج لوک از گله شتر است؛ که در اصطلاح شترداران «فروز آمدن لوک» نامیده می‌شود. شترهایی که دیرتر از حالت مستی خارج می‌شوند بهار مست نام دارند.

لوک از ۵ سالگی توان جفت‌گیری دارد. توانمندترین لوک‌ها در این زمینه سنی بین ۸ تا ۱۵ سال دارند. لوک‌های بالاتر از ۱۵ سال، پیر به حساب می‌آیند. چنانچه لوک‌های پیر با اروانه‌ها جفت‌گیری کنند هاشی‌های متولد شده، ریز جثه هستند. شترهای پیر را از گله خارج و پروار می‌کنند و سپس وارد کشتارگاه می‌کنند. شترداران حضور لوک را بیش از ۳ تا ۴ سال برای جفت‌گیری مناسب نمی‌دانند و معتقدند که این کار باعث هم‌خونی و احتمال تولد نوزاد فلج وجود دارد. حسن آبادی‌ها درباره انتخاب لوک و اروانه مثل جالبی به این مضمون دارند:

«لوک جُويز اروانه خُوِيض»، لوک باید همانند گردو ریزجثه و اروانه باید مثل حوض، شکمی بزرگ داشته باشد. (مادر (اروانه) باید مثل حوض و پدر (لوک) مثل گردو کوچک باشد). شترداران افراد قوی و توانمند را به لوک تشبیه می‌کنند. لوک حیوان شجاع و نترسی است.^۱

۱- عشایر الیکایی گرمسار و آرادان به مردان توانمند و زورمند می‌گویند: «هتیه لویک»؛ یعنی همانند لوک است. نک: علیرضا شاه حسینی. ادبیات عامیانه ایل الیکایی. ص ۱۷۰.

۲- جفت‌گیری

لوک (شتر نر) از اواسط آذر ماه مَسْت می‌شود و مستی‌اش تا اواخر اسفند ادامه می‌یابد. در هنگام مستی، ناله زدن (خروج کام نرم) مشاهده می‌شود. هر شتر نر می‌تواند با ۵۰ نفر شتر ماده (اروانه) جفت‌گیری کند. در صورت مساعد بودن شرایط زیست (تغذیه، آب و...) لوک قادر خواهد بود با ۷۰ و در موارد خاص با یک صد نفر شتر ماده (اروانه) جفت‌گیری کند. از لوک برای جفت‌گیری از پنج سالگی استفاده می‌شود. طول دوره فحلی در شتر ماده ۵-۷ روز است. سیکل فحلی ۲۳ تا ۲۸ روز تکرار می‌شود و اولین علائم فحلی ۲ تا ۴ ماه پس از زایمان ظاهر می‌شود.

شتر نر و ماده (لوک و اروانه) در حین جفت‌گیری صدای غرش مخصوصی از خود بروز می‌دهند و در اصطلاح ساربانان «غُره» و ناله می‌زنند. از دهان شتر نر کف‌های غلیظی بیرون می‌آید که در اصطلاح به آن کف کردن می‌گویند. شتر تنها حیوان چهارپایی است که نشسته جفت‌گیری می‌کند. هنگام جفت‌گیری، لوک، اروانه را تعقیب می‌کند و گردن خود را روی گردن شتر ماده قرار می‌دهد. پس از آن که شتر ماده (اروانه) خوابید، شتر نر در حالی که دست‌هایش به طرف جلوی سینه و روی شانه‌های اروانه قرار دارد، سنگینی تنه‌اش روی بدن ماده و بیشترین وزن بدن را روی پاها قرار می‌دهد و در این حالت جفت‌گیری انجام می‌شود (میرآخورلی و شاه حسینی، ۱۳۷۵: ۱۲).

اگر اروانه به لوک نیفتد^۱، یکی از دست‌های اروانه را عگال می‌بندند تا لوک به اروانه دست یابد. راه دیگر خوابانیدن اروانه است. در این حالت که ساربان به لوک در انجام عمل جفت‌گیری کمک می‌کند، «راستپل کردن^۲» می‌گویند. اروانه‌هایی هم هستند

۱- فحل نیفتد و راضی به جفت‌گیری نشود.

که با جفت‌گیری‌های هر ساله آبستن نمی‌شوند به این اروانه‌ها در اصطلاح «لوک باز» گفته می‌شود. به منظور جلوگیری از جفت‌گیری زودرس، ساربانان نوار پهنی را به نام «پیش‌تنگ» که از پشم شتر یا گوسفند بافته شده را روی آلت تناسلی شتر قرار می‌دهند، در این حالت امکان جفت‌گیری لوک با اروانه وجود ندارد. مست نمی‌شود. عرقچین (پُشت کله) سر شتر قرار دارد. آن‌ها برای جلوگیری از مست شدن نابهنگام لوک (در اصطلاح لوک‌های بهار مست) تجارب جالبی دارند از جمله چنانچه عرقچین شتر را با روغن منداب چرب کنند، لوک از مستی خارج می‌شود.

۳- آبستنی شتر

مدت بارداری شتر بین ۱۲ تا ۱۳ ماه به طول می‌انجامد. شترهای لاغر و اروانه‌های پیر معمولاً در ۱۳ ماهگی زایمان می‌کنند که در اصطلاح به این شتران «پس‌انداخته» می‌گویند. امکان این که شترها زودتر از یک سالگی زایمان کنند بندرت اتفاق می‌افتد، که در اصطلاح «سَرزِه» می‌گویند. این نوزادان نارس هستند، زنده به دنیا می‌آیند اما امکان این که زنده بمانند وجود ندارد. در ماه هفتم با بزرگ شدن شکم حیوان می‌توان به بارداری بودن (آبستنی) آن پی برد. از ماه نهم به بعد می‌توان جنین را در ناحیه شکم لمس کرد. بزرگ و حجیم شدن پستان، تورم فرج، فرورفتگی دو طرف دُم و بزرگ شدن شکم از علائم آبستنی شتر است.

شترداران به منظور اطمینان از آبستنی شترها، از روش‌ها و علائم خاصی استفاده می‌کنند. به اعتقاد آن‌ها، شتر آبستن دُم خود را تکان می‌دهد. شترداران به اصطلاح می‌گویند حیوان «شَخ دُم» است. یک شتردار معمولاً از روی دُم زدن حیوان به آبستن بودن او پی می‌برد. لوک (شتر نر) به اروانه (شتر ماده) نزدیک می‌شود و ادرار شتر ماده را می‌بوید. از بوی ادرار متوجه می‌شود که اروانه آبستن است یا نه و اگر آبستن نباشد با آن جفت‌گیری می‌کند (شفیعی راد، ۱۳۶۷: ۳۵-۳۷). شتر ماده در چهار سالگی قابلیت

دانش بومی شترداران در توسعه همساز با محیط ... ۱۵

تخم‌گذاری پیدا می‌کند، ولی اتفاق افتاده که اروانه‌ای در دو سالگی هم آبستن شود که در این صورت می‌گویند «مولکی» آبستن شده است.

کاسبی آبست^۱

شتری که در فصل زمستان زاییده است، بعد از یک ماه دوباره از اوایل بهار جفت‌گیری کرده و آبستن می‌شود. در این حالت هاشی خود را تا شهریور (۸-۶ ماه) شیر می‌دهد. به این نوع آبستنی زودرس، «کاسبی آبست» می‌گویند.

۴- زایمان

از علائم زایمان شتر این است که زیر دم شتر نرم شده، به طوری که احساس می‌شود استخوان لگن خاصره‌اش از هم جدا شده است و در اصطلاح ساربانان «تختیش شکسته است». معمولاً شتر ۲ تا ۳ ساعت قبل از زایمان و با شروع درد از گله جدا می‌شود، حدود ۱۰ تا ۱۵ کیلومتر راه می‌رود و در مکانی خلوت و آرام و در خاک «مراغ»^۲ می‌غلند و هر از چند گاه جای خود را عوض می‌کند. بیخ دم «تیر می‌کشد» و برآمدگی ته دم بلند می‌شود و روی کفل نرم و شل می‌شود. سپس کیسه‌ای پر آب از بدن شتر خارج می‌شود که شترداران به آن «آب دان» می‌گویند. بعد دست‌ها که در دو طرف سر قرار دارد بیرون می‌آید، سپس کمر و کوهان و در پایان پاها خارج می‌شود. دم لای پهاست.

معمولاً ساربان‌ها با کشیدن دو دست نوزاد به زایش سریع‌تر حیوان کمک می‌کنند. مدت زایش شترهای سخت‌زا بیشتر است. برخی ساربان‌های حسن‌آباد دامغان مدت زایمان شتر را ۱۵ دقیقه و شترهای سخت‌زا را ۴۵ دقیقه تا یک ساعت می‌دانند.

---

1. kasebi abest

۲- خاک بوم، خاک رس مرطوب.

شترهای «نوبند» چاق و فربه که هاشی درشت در شکم دارند معمولاً سخت‌زا هستند و چنانچه ساربان در حین زایمان به کمک آن‌ها نشتابد احتمال خفگی نوزاد زیاد است. سپس جفت از بدن حیوان بیرون می‌آید که به گویش حسن آبادی‌ها «خِسم»^۱ نام دارد. معمولاً ساربان‌ها برای سلامت شتر «خِسم» را زیر خاک مدفون می‌کنند^۲ و گرنه اروانه تازه زایمان کرده یا هاشی‌های نوزاد روی آن سُر خورده و صدمه می‌بینند. بر اساس داده‌های محلی شتر حیوانی است که در هنگام زایمان سر و صدا نمی‌کند و آرام است. زایش شتر از هنگام آغاز درد و علائم زایمان حدود سه ساعت به طول می‌انجامد. در صورت مساعد بودن هوا، نوزاد بعد از حدود دو ساعت قادر خواهد بود، روی پاهای خود بایستد، از پستان مادرش «رُشه»^۳ بخورد و کم‌کم به دنبال مادرش به راه بیفتد و حرکت کند. برخی از ساربان‌ها مقداری شیر از اروانه‌های دیگر دوشیده به نوزاد می‌خورانند. از خوراندن شیر گاو به هاشی‌های تازه متولد شده جدا خودداری می‌کنند زیرا در این صورت موجب اسهال و مرگ هاشی می‌شود. معمولاً شتر پس از زایش، کمتر نوزادش را می‌لیسد بلکه بیشتر آن را می‌بوید.

۵- تولد نوزاد

نوزاد بعد از تولد، راحت روی زمین می‌خوابد و سپس تلاش می‌کند روی دست و پا بایستد و رُشه (فَلَه) بخورد. هاشی بعد از ۲۵-۲۰ روز همراه مادر شروع به چرا

---

1. Xesm

۲- شترداران حسن آباد معتقدند که جفت شتر آن‌قدر تلخ است که سگ‌ها نیز از خوردن آن امتناع می‌کنند. در صورتی که جفت گوسفند و بز بسیار مورد علاقه سگ‌هاست.

۳- ماک، یا آغوز؛ شترداران حسن آباد به آغوز شیر «رُشه» یا «فَلَه» می‌گویند. این شیر اولین شیرینی است که از پستان حیوان پس از زایمان تراوش می‌کند، شیری بسیار غلیظ، چرب و مقوی است (۱۴).

می‌کند. سنین بین تولد تا سه هفتگی، سخت‌ترین دوران نگهداری هاشی‌ها است؛ زیرا ممکن است طعمه حیوانات درنده‌ای مانند گرگ، شغال، روباه و کفتار شوند.

گورزایی

چنانچه شتر آبستنی در روزهای آخر حاملگی به دلایلی تلف شود، شترداران پس از کشتار با ظرافت خاصی، نوزاد را از رَجِم اروانه (شتر ماده) خارج می‌سازند تا بعد از مرگ مادر، نوزاد به حیات خود ادامه دهد. این شیوه زایش شتر را «گورزایی» می‌گویند.

۶- شیرخوارگی

مدت شیرخوارگی هاشی‌ها حداکثر یک سال است. در خشک‌سالی‌ها مدت شیرخوارگی هاشی‌ها به شش تا هشت ماه کاهش می‌یابد. ساریبانان بر این باورند که شیر «حَق» برای هاشی‌ها شش ماه است و حتماً باید شیر ماه میزان (مهر ماه) را بخورند. هاشی‌هایی که به هر دلیل پیش از شش ماهگی مادران خود را از دست می‌دهند «شیر سوز» می‌شوند و زمانی که بزرگ شوند شتران مقاومی نخواهند بود؛ بنابراین ساریبانان به آن‌ها به صورت دستی شیر گاو یا بز یا شتر می‌دهند. چنانچه بخواهند هاشی‌ای که مادرش مرده را از شیر اروانه‌ای که هاشی‌اش را از دست داده، تغذیه کنند، پوست هاشی مُرده را بر پشت هاشی زنده می‌کشند تا اروانه با بوییدن آن حس کند که هاشی خودش است تا به او شیر دهد.

۷- رگا

برای قطع شیرخوارگی هاشی‌ها، آن‌ها را به مدت ۱۵ روز در بهاربند نگهداری می‌کنند. در این مدت هاشی‌ها به دلیل دوری از مادرانشان بی‌قراری می‌کنند. در این حالت پس از این که شترها را از هاشی‌ها جدا کردند، آن‌ها از دوری همدیگر فریادها و

ناله‌های جان سوز می‌کنند که به آن «گره^۱» می‌گویند. به منظور جلوگیری از لاغر شدن هاشی‌ها آن‌ها را با علوفه دستی مغذی تعلیف می‌کنند. در خشک‌سالی‌ها «رگا کردن» از اهمیت بیشتری برخوردار است چون طولانی شدن دوره شیرخوارگی باعث لاغر و نحیف شدن مادر می‌شود و امکان آبستنی حیوان کاهش می‌یابد. بعد از ۱۵ روز هاشی‌ها را به محل شیرگاه - جایی که اروانه‌ها به هاشی‌های خود شیر می‌دهند - می‌برند. در این زمان معمولاً شیر اروانه‌ها خشک شده است.

برای رگایی تک هاشی‌ها بدین صورت عمل می‌کنند که: پارچه‌ای بر روی پستان‌های اروانه می‌بندند و به تنگ حیوان متصل می‌کنند تا هاشی نتواند شیر بخورد. بعد از مدتی شیر شتر خشک می‌شود و هاشی هم رگا می‌شود. به این کار «جاهله» می‌گویند. شتر داران بعضی از شتران ماده خوش اصل را برای زایمان نگهداری می‌کنند و بار بر آن‌ها نمی‌نهند. این شتران ممکن است تا یک سال هم به نوزادان خود شیر دهند و دیده شده که گاه چندین هاشی «رگا» شده دیگر هم همراه او هستند که به آن اروانه «هره کش»^۲ می‌گویند.

۸- شتران نابردار (شترهای نامهربان)

شترها به دلایل گوناگونی از جمله سخت‌زایی، شترهای «نوبند» (شترهایی که اولین تجربه زایش را دارند)، زایش در هوای بسیار سرد و لاغری اروانه تازه زاییده، از مهم‌ترین عوامل نامهربانی اروانه‌هاست. به این نوع از شتران در اصطلاح «نابردار»^۳، «ناوردار»^۴، «نگرم»^۵ و «ناگیر»^۱ گفته می‌شود. از هر بیست شتر معمولاً یکی از آن‌ها

1. gore

^۱ به هاشی‌ها و بله بان‌ها که در قالب یک دسته یا گله چرا کنند، هره هاش گویند.

^۳ - شترداران عباس آباد شهرستان میامی

^۴ - شترداران رضا آباد و احمد آباد خواروتوران شاهرود

^۵ - شترداران ایل الیکایی گرمسار و آرادان

«نابردار» می‌شود. شتر نابردار هاشی خود را نمی‌پذیرد و اصطلاحاً بی‌مه‌ری می‌کند. به همین دلیل است که ساریان‌ها، شترهای خوش ذات (شترهایی که از لحاظ ژنتیکی مهربان باشند) را نگهداری می‌کنند تا در آینده با مشکل نابرداری مواجه نشوند. ساریانان ترفندهای جالبی برای مهربان کردن این نامهربانان دارند از جمله: پرده‌های روی بدن نوزاد تازه متولد شده را به گردن شتر می‌آویزند.

روش دیگر مهربان کردن شتر با نوزادش «پتو کردن^۲» شتر است. گلوله‌ای از پارچه را لوله کرده و در مقعد شتر می‌نهند، سپس آن را با طناب محکم به سینه شتر می‌بندند. با این کار، باد در دل شتر می‌پیچد و احساس می‌کند که می‌خواهد دوباره زایمان کند. ساریان پس از مدت کوتاهی یک‌باره طناب را می‌برد. در این حالت گلوله پارچه به سرعت از مقعد حیوان خارج می‌شود. در این حالت احساس زایمان و راحتی می‌کند و با «گرگر^۳» کردن هاشی خود را برمی‌دارد. چنانچه شتر چند روز بعد از زایش «نگیرم^۴» شود، اول افسارش می‌کنند و سپس یک دستش را می‌بندند و دمش را از لای پای حیوان رد کرده و نگه می‌دارند. ساریان لباس خود را روی سر خود انداخته و با حالت حمله به طرف هاشی می‌رود و او را به طرف خود می‌کشاند.

یکی از راه‌های مهربان کردن شتر «نابردار»، نوازش شتر و خواندن ترانه است. ساریان با خواندن ترانه و دست کشیدن بر پشت شتر او را تشویق به مهربانی می‌کند:

برگ گلم هی هی

برم هی هی

گلم هی هی

های نازم های نازم

۱- شترداران تروود شاهرود

2. lute kardan

۳- گرگر (gor gor) یا گرم‌ر یا گرمهر: صدای مهربانی

4. nagiram

با نواختن نی نیز شتر مهربردار شده و با هاشی خود مهربان می‌شود.

۹- شیردهی شتر

اولین شیر شتر «رُشه»^۱ یا «فله» نام دارد. شتری که بعد از زایمان به آب دسترسی نداشته باشد تا ۵ روز شیر داخل پستانش «رُشه» است؛ اما چنانچه آب بیاشامد تا سه روز «رشه» می‌دهد. «رُشه» تا ۸۰ درجه جوشانده، سفت شده و به مصرف می‌رسد. شترها معمولاً تا دو سال شیر می‌دهند. شیر شش ماه اول به مصرف هاشی می‌رسد؛ اما سپس بخشی از شیر دوشیده شده و به بازار عرضه می‌شود. هر شتر به طور میانگین بین ۴ تا ۱۰ لیتر شیر می‌دهد. شیر برخی از شترها به راحتی از پستان حیوان دوشیده می‌شود، به این شترها در اصطلاح «شادال» گفته می‌شود؛ اما شیر بعضی از آن‌ها به سختی دوشیده می‌شود که به آنها «کوردال» گفته می‌شود. شترانی که به هر دلیل هاشی‌های خود را از دست دهند شیر آن‌ها توسط ساریبان دوشیده می‌شود. در اصطلاح به این شتران «کاسه دوش» گفته می‌شود.

هر شتر شیرده که در بهار بند نگهداری می‌شود روزانه ۵ کیلوگرم کاه، یک کیلوگرم تغال و ۳ کیلوگرم آرد جو مصرف می‌کند. شتر بعد از ۸-۶ دام «رگا» می‌شود؛ با جفت‌گیری با لوک آبستن می‌شود؛ اما در این دوره هاشی شیر مادرش را می‌خورد. بعد از جفت‌گیری در اواخر شیر دهی، به تدریج شیر شتر کاهش می‌یابد و در ادامه در دوره پایان شیر دهی شیرش تلخ می‌شود و در این زمان است که اروانه با رگای هاشی و کم توجهی و بی‌محبتی، هاشی را از خود می‌رانند.

۱۰- ترکیب گله

شترداران از اواخر دی ماه گله شتر را به دو دسته تقسیم می‌کنند؛ گله اول: «دسته آوستا» (آبستن‌ها) نام دارد که شامل شترهایی هستند که در آستانه زایش قرار دارند. این

۱- ماک یا آغوز

گله ساریان مخصوص دارد؛ زیرا شترها بعد از زایش نیاز به مراقبت خاص دارند. گله دوم: به «دسته خَلْفِه لوک» و «هَرَه هاش» معروف است؛ که شامل شترهای یک تا سه ساله و خلفه‌ها- شترهای ماده آماده جفت‌گیری- هستند. هدایت این گله بر عهده توانمندترین لوک گله است و ساریان یک بار در روز به آن‌ها سرکشی می‌کند در اصطلاح «یادبود» می‌کند.

۱۱- نام‌گذاری شتر

زبان‌شناسان نشان داده‌اند اعراب در زبان و فرهنگ خویش بسیار واژه‌ها برای شتر دارند. (برگ، ۱۳۵۸: ۷۲-۷۳). چرا که شتر هم منبع غذایی و پوشاکی و هم وسیله نقلیه و تجارت و جنگ و هم ابزار منزلت اجتماعی آنها بوده است (فرهادی، ۱۳۷۷: ۲۰۵). معمولاً برای آنکه قدمت یک پیشه یا هر پدیده فرهنگی دیگری در بین قوم یا جماعتی تا حدی تعیین شود، یکی از راه‌های تشخیص قدمت، کثرت یا قلت واژگان مربوط به آن پیشه یا آن پدیده فرهنگی و یا مهاجر بودن واژه‌ها، یا ریشه دار بودن آن‌ها در زبان اصلی آن قوم است. مردم‌شناسان معمولاً از این روش استفاده می‌کنند. (کریمی، ۱۳۸۹: ۷۹).

شترداران بر حسب شرایط ناحیه‌ای، لهجه‌ها و فرهنگ محلی، نام‌های متفاوتی برای این حیوان برگزیده‌اند. در بین عشایر و شترداران حسن آباد دامغان نیز شتر در مراحل مختلف رشد نام‌های ویژه‌ای دارد. مثلاً نوزاد تازه متولد شده را «هاشی» می‌نامند.

دندان‌های هاشی در زمان تولد، کامل است؛ به این ترتیب که شش دندان پیشین در جلوی آرواره پایین دارد، ولی جلوی آرواره بالا دندان ندارد و در فک پایین و بالا دندان آسیاب (دندان کرسی) دارد. به دندان‌های نوزاد شتر «دندان شیری» می‌گویند. در سال پنجم، دو عدد از دندان‌های شیری پیشین از وسط می‌افتد و به جای آن دو دندان محکم بیرون می‌آید و به این دلیل او را «دو دندون» می‌گویند. در سال ششم، دو عدد دیگر از دو طرف دندان‌های سال پیش می‌افتد و به جای آن هم دو دندان دیگر بیرون می‌آید. به این ترتیب شتر، صاحب چهار دندان محکم می‌شود و او را «چهار دندون» می‌نامند.

در سال هفتم، دو دندان باقی مانده شیری می‌افتد و به جایش دندان ماندگار بیرون می‌آید و این چنین است که شتر تمام دندان‌های شیری‌اش را از دست می‌دهد و دندان‌های محکم جانشین آن‌ها می‌شود که در این سال شتر را «گرد دندان» می‌نامند. در سال هشتم، از دو طرف دندان‌های پیشین (در آرواره پایین) دو نیش تیز و دراز بیرون می‌آید و در این سال شتر را «نیشکی» می‌گویند. از سال نهم به بعد، بر مبنای سالی که دندان نیش درآورده است، حساب می‌کنند. پنج سال که از نیش گذشت (از ۱۳ سالگی به بعد) حساب از دستشان می‌رود و در سال‌های پایانی شتر نر را «پیره لوک» و شتر ماده پیر را «پیر اروانه» می‌نامند.

جدول ۱- اسامی شتر در روستای حسن‌آباد دامغان

سن	نر	ماده
کمتر از یک سال	هاشی	هاشی
۱-۲ ساله	بله بون لوکی	بله بون مجی
۲-۳ ساله	حق لوکی	حق مجی
۳-۴ ساله	جعد لوکی (گعود)	جعد مجی
۴-۵ ساله	کل لوکی (گعود)	کل مجی
۵-۶ ساله	دو دندان (گعود)	دو دندان
۶ تا ۷ سال	چار دندان	چار دندان
۷ تا ۸ سال	گرد دندان	گرد دندان
۸ تا ۹ سال	سر نیش	سر نیش
۹ تا ۱۰ سال	یک پا از نیش	یک پا از نیش
۱۰ تا ۱۱ سال	دو پا از نیش	دو پا از نیش
۱۱ تا ۱۲ سال	سه پا از نیش	سه پا از نیش
۱۲ تا ۱۳ سال	لوک	اروانه کار
۱۳ تا ۱۴ سال	پنج پا از نیش	اروانه
۱۴-۱۸ سال	لوک	اروانه کار
۱۸ سال بیشتر	کهنه لوک یا پیره لوک	کهنه اروانه یا پیر اروانه

۱۲- مقابله با خشک‌سالی‌ها

شترداران معمولاً در خشک‌سالی‌ها برای جلوگیری از تلفات، لاغر شدن حیوان، تقویت لوک‌ها در دوره جفت‌گیری، رگای هاشی‌ها و زایمان اروانه‌ها آن‌ها را با علوفه دستی مقوی تغذیه می‌کنند. در خشک‌سالی‌ها، هاشی‌ها زودتر از موعد مقرر یعنی در ۷-۸ ماهگی رگا می‌شوند. در حالی که در ترسالی‌ها و- زمانی که علوفه مراتع سرسبز است- یک سال شیر می‌خورند. شیرخوارگی بیشتر از ۷-۸ ماه در خشک‌سالی‌ها باعث می‌شود تا اروانه‌ها که در این سال‌ها توان شیردهی زیاد ندارند، بیش از حد لاغر شوند و در دوره جفت‌گیری احتمال آبستنی آن‌ها کاهش یابد. شتر لاغر و کم‌حال به سختی آبستن می‌شود. شترداران هاشی‌های رگا شده را مدتی حدود ۳ تا ۴ ماه با خوراک و علوفه دستی از قبیل کاه، یونجه، پنبه دانه و... تغذیه می‌کنند. در پایان دوره تعلیف، هاشی‌های نر روانه کشتارگاه و هاشی‌های ماده وارد گله می‌شوند.

وزن هاشی‌ها در خشک‌سالی‌ها، در مقایسه با ترسالی‌ها کمتر است. میانگین وزن هاشی‌ها در خشک‌سالی‌ها ۱۴۰ و در ترسالی‌ها ۱۸۰ کیلو گرم است. شترداران حسن آباد در دوره جفت‌گیری شترها (دی و بهمن ماه) در هر شامگاه به لوک‌ها «نواله» (خمیر آرد جو) می‌دهند. در خشک‌سالی‌ها دوره شیرخوارگی هاشی حدود ۳-۴ ماه کمتر از ترسالی‌هاست. در این سال‌ها بعد از رگای هاشی، آن‌ها را به مدت ۳-۴ ماه تعلیف دستی می‌کنند و سپس روانه کشتارگاه می‌کنند. اروانه‌ها نیز بعد از زایمان با علوفه دستی مقوی تغذیه می‌شوند تا شیر لازم را برای هاشی‌ها تأمین نماید. به طور کلی در خشک‌سالی‌های اخیر، شترداران شترهای خود را از اواخر پاییز تا زمستان علوفه دستی می‌دهند.

شترداران در خشک‌سالی‌های شدید به مدت ۹۰ تا ۱۴۰ روز به شترها علوفه دستی می‌دهند. آرد جو، کاه گندم و در برخی موارد تفاله چغندر قند و در سال‌های اخیر کنسانتره و آرد ذرت مهم‌ترین علوفه‌های دستی هستند که به مصرف شتر می‌رسند. در حسن آباد دامغان، یکی از مهم‌ترین علوفه‌های دستی که در خشک‌سالی‌ها به مصرف

شتر می‌رسد «تِلُو» (خارشتر) است. بعد از برداشت گیاه در اوایل پاییز و اواخر تابستان آن را در مقابل آفتاب خشک می‌کنند و سپس با خرمن کوب می‌کوبند در این صورت علوفه یادشده «تِلُو کوبیده» نامیده می‌شود. روش دیگر استفاده از «تِلُو»، خرمن کردن^۱ آن در محوطه بهاربند است. پس از بارش باران و نمودار شدن آن، شترها با ولع تمام آن را می‌خورند. از دیگر انواع علوفه دستی، می‌توان به کاه گندم، بیده (علف خشک باغی) و جو اشاره کرد.

۱۳- داغ و دُریشم سند مالکیت دام

از دیرباز عشایر، دامداران و شترداران با زدن علائم و نشانه‌هایی بر قسمت‌های مختلف بدن دام، از جمله بُرش گوش به اشکال مختلف و یا نهادن داغ روی صورت حیوان، مالکیت فردی خود را اثبات می‌کردند. در حال حاضر نیز این شیوه مهم‌ترین راه اثبات مالکیت بر دام است. به طور کلی دو نوع نشانه گذاری داغ و دُریشم مرسوم است.

دُریشم

دُریشم (دِریشم) بریدن قسمتی از گوش یا گوش‌های حیوان به اشکال مختلف است. بنا بر عرف معمول، هر یک از دامداران برای دام‌های خود دُریشم مشخصی دارند. این نشانه‌ها برای همه آن‌ها شناخته شده است. برخی از دُریشم‌های رایج در بین شترداران این منطقه به شرح زیر است:

چهارگوش: هر دو گوش هاشی را از طول می‌برند.

چاک گوش: یکی از گوش‌های حیوان را از طول می‌برند.

۱- عشایر الیکایی گرمسار به این کار «تیه هردن» (تایه) می‌گویند، این عمل تا اوایل دهه ۱۳۵۰ در منطقه گرمسار و آرادان رواج داشت.

وَر گوش: بُرش بخشی از گوش و جدا کردن آن
گوش سوراخ در گوش راست یا چپ
سَر گوش: سر گوش چپ یا راست بریده می‌شود.

داغ

«داغ» نوعی نشانه گذاری بر روی دام‌ها از جمله شتر است. «داغی» یعنی ابزار داغ کردن را که شبیه به سیخ کباب و یا میله‌های فلزی است برای داغ کردن استفاده می‌کنند.

برای داغ (نشان کردن) هاشی، چند نفر آن را به وسیله طناب مهار می‌کنند. پس از این که حیوان را به زمین زدند، دست و پایش را محکم بسته و نگه می‌دارند. قبل از مهار حیوان، یک نفر داغی را که دارای علامت خاص است (شکل انحصاری آن مربوط به صاحب شتر است) در آتشی که برافروخته‌اند، سرخ می‌کند. سپس داغی را به جای مخصوصی از حیوان می‌گذارند و حیوان را رها می‌کنند تا به گله بیوندد. معمولاً علامت گذاری (داغ) در پاییز و در هنگام رگا انجام می‌شود، زیرا تحمل آن برای حیوان آسان‌تر و احتمال عفونی شدن محل زخم، کمتر است.

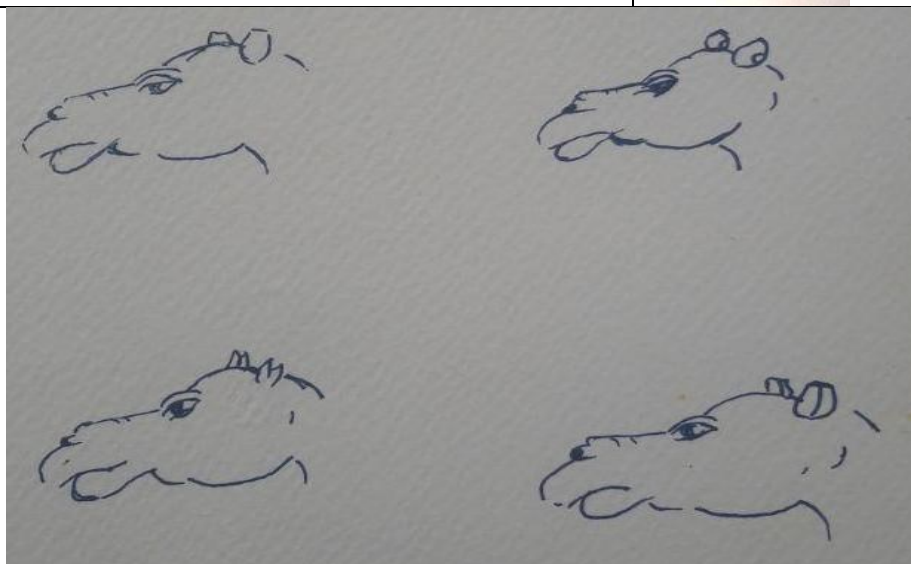
داغ را معمولاً روی صورت حیوان می‌زنند و از داغ کردن کپل پرهیز می‌کنند. مهم‌ترین دلیل عدم استفاده داغی روی کپل شترها، علاقه‌مندی این حیوان به استراحت بر روی خاک‌های نرم و مرطوب موسوم به مراغ و در نتیجه پوشانیده شدن علامت است. از طرف دیگر در صورتی که شتر به بیماری گری مبتلا شود، علامت داغی روی کپل محو می‌شود. بعد از داغ کردن، محل داغ را، ابتدا با آب نمک ضد عفونی می‌کنند و سپس به محل داغ، روغن منداب که با گازوئیل یا روغن سوخته مخلوط شده است می‌مالند، تا سوزش آن رفع و زودتر پوست بدهد.

باطل کردن داغ

هنگامی که شتر به فروش می‌رسد، مالک جدید به کمک آهن گداخته، علامت داغی مالک قبلی را محو و علامت خود را بر حیوان می‌زند.

انواع داغ‌ها

حلقه داغ توی کاسه دماغ طرف راست	○
حلقه داغ یا الف داغ	/○
هشت داغ	^
حلقه داغ، الف داغ روی گردن	○ ○
آ انگلیسی	△
هفت داغ	∇
طا داغ	ط
حسن داغ	ح
عمر داغ	۱۰۱

۱۴- بیماری‌های شتر و نحوه درمان آن‌ها به شیوه سنتی

ناهاز (nâhâz)

این بیماری شبیه دیفتری آدمی است و شتر مبتلا به آن سرش را پایین می‌اندازد و سرفه می‌کند و در اصطلاح کُخه (koxxe) می‌رود و از دهان حیوان کف خارج می‌شود. طول دوره این بیماری پانزده تا بیست روز است. علت بیماری، خرابی شُش (جگر سفید) است. برای مداوا و بهبودی حیوان نایستی او را با سرعت راند. بعد از یک هفته و اطمینان از تشخیص درست بیماری، برای درمان، پیاز داغ و روغن کرچک یا محلول آب ولرم و صابون را با آفتابه به حیوان می‌خورانند.

کنه چلیپا

عامل این بیماری نوعی کنه موسوم به کنه چل پاست که موجب بیماری زردی در شتر می‌گردد. در روستاهای کویری حسن آباد، خورس و چاه حسین خان دامغان، برای درمان این بیماری از روغن گیاه منداب استفاده می‌کنند.

اردلک (ardalak)

این بیماری از ۵ ماهگی تا دو سالگی در شترها دیده می‌شود. در واقع نوعی بیماری قارچی است. در این بیماری، دانه‌های جوش مانند در بدن شتر ظاهر می‌شود. این بیماری در تابستان شیوع یافته و در صورت عدم مداوا در فصل زمستان به اوج خود می‌رسد. شترداران با آب و نمک شترهای بیمار را درمان می‌کنند.

شش (šaš)

مهم‌ترین علامت این بیماری سرفه است و در اصطلاح شترداران کَلَش (kolaš) می‌زند.

سیاه ریخ (اسهال سیاه)

چنانچه هاشی‌ها در زمان تولد دچار سرمازدگی شوند به این بیماری مبتلا می‌شوند. عامل دیگر این بیماری چیدن پشم شتر قبل از موعد مقرر است چنانچه پشم شتر را پیش از وقت بچینند یا بعد از چیدن روغن منداب نمانند، به خارش می‌افتد که

شتر تن خود را گاز می‌گیرد و زخم می‌کند، در اثر گرمای تابستان زخم عفونی می‌شود و کم‌کم به همه بدن سرایت می‌کند و موجب اسهال حیوان می‌شود

جَرَب (گری)

از علائم این بیماری ریزش پشم شتر است که برای درمان آن از روغن منداب استفاده می‌کنند.

آرتوکه (ârtuke)

بر روی بدن هاشی‌های جوان، دانه‌هایی ظاهر می‌شود که موجب آزار حیوان می‌گردد و کم‌کم به تمام اعضای بدن حیوان سرایت می‌کند. برای درمان این بیماری روغن مَسکه (maske) (روغن کره) را با شیر مخلوط کرده و روی بدن حیوان می‌مالند و بدین طریق شتر را مداوا می‌نمایند.

اُستخوانک (ostexânak)

این بیماری شبیه زکام انسان است. استخوانک، استخوان غضروفی وسط بینی شتر را گویند. عامل این بیماری، گرفتن جَهاز شتر، بلافاصله بعد از حمل بار سنگین یا دوندگی و راهپیمایی زیاد است که حیوان عرق دارد. علائم این بیماری، درآمدن استخوان‌های کوچک داخل دماغ شتر موسوم به کُنک^۱ است که دمای داخل بینی شتر خیلی سرد می‌شود. برای درمان این بیماری، با آب گرم و یک تکه نمک، داخل بینی حیوان را ماساژ می‌دهند و با فشار سطح خارجی به بینی، استخوان‌های داخل بینی شکسته می‌شود. به منظور جلوگیری از خونریزی بینی حیوان، روی آن را داغ می‌کنند و برای جلوگیری از ورود خون به معده، سر شتر را پایین نگه می‌دارند.

قُرسینه (qorsine) (سینه قُری) برآمدگی سینه شتر

برای درمان این مرض، لگن مسی را داغ کرده و بر روی محل برآمدگی می‌نهند تا درمان شود.

نتیجه گیری

وقتی از دانش بومی و استفاده از آن در روند توسعه کنونی سخن گفته می‌شود، به هیچ وجه منظور آن نیست که همه اجزای دانش بومی بدون کم و کاست، می‌تواند امروز مورد استفاده قرار گیرد. مثلاً کسی نمی‌تواند بپذیرد که امروز از چرخ چاه برای برداشت منابع آب زیر زمینی استفاده شود. اما بنا به قولی معروف، پرنده مردنی است، پرواز را باید به خاطر سپرد.

بر همین قیاس و بر اساس یافته‌های تحقیق، ظرفیت زیادی در دانش بومی شترداران منطقه وجود دارد از جمله نحوه تکثیر گله، تعلیف دام، باروری دام، مبارزه با بیماری‌های دامی و تولیدات دامی قابل حفاظت و ارائه به بازار. این دانش که حاصل ممارست سال‌های طولانی شترداران است، می‌تواند در توسعه همساز با محیط مؤثر باشد. حتی آنجا که شتر بر حسب سن و جنس دارای اسامی مختلف و مشخصی است، برخورد با دام شتر از نظر تغذیه، بهره برداری از گوشت و یا شیر و نیز درمان برخی بیماری‌ها کار شتر دار را تسهیل می‌کند. از این رو، اغلب ذخایر فرهنگی شترداران می‌تواند در روندهای توسعه همساز با اقلیم مورد استفاده قرار گیرد که امید است در مقاله آتی به دقت معرفی شود. در اینجا به طور کلی می‌توان ادعا کرد دانش بومی شترداران به دلایل زیر می‌تواند نقش مثبتی در روند توسعه نواحی داشته باشد.

الف- کل گرا است و همه جنبه‌های انسانی، محیطی و بیولوژیکی در آن لحاظ شده است. شتر از گونه‌های گیاهی خودرو استفاده می‌کند در حالی که موجب تخریب خاک نمی‌شود. از محیط متناسب با ظرفیت طبیعی آن استفاده می‌شود و تعادل بین تغذیه و بهره برداری منابع آب، منابع آب را مختل نمی‌سازد و این پیام را به انسان امروزی منتقل می‌کند که در نواحی کم آبی مثل جنوب خراسان نباید صنایع با نیاز آبی بالا مثل فولادسازی مستقر شود؛

ب- نیازمند تکنولوژی مخرب محیط زیست نیست؛

ج- در بهره برداری از منابع طبیعی، با ویژگی‌های اکولوژیک منطقه هماهنگی دارد؛ و

د- زمینه ساز مشارکت واقعی روستاییان به عنوان مهم‌ترین پیش نیاز توسعه است.

منابع

- اتاق بازرگانی، معادن و کشاورزی، معاونت بررسی‌های اقتصادی، مرکز گردآوری و تحلیل آمار [بی‌تا] بررسی و تولید و مصرف گوشت فرمز در ایران، تهران.
- ازکیا، مصطفی و صفری شالی، رضا. (۱۳۷۸)، نگرشی سیستمی بر خرده فرهنگ روستاییان به مثابه یک ضرورت در توسعه پایدار روستایی، *جنگل و مرتع*، ش ۴۲.
- افراخته، حسن و شاه حسینی، علیرضا. (۱۳۹۶)، نقش شتر در اقتصاد کویرنشینان (مورد مطالعه: روستای رضا آباد شهرستان شاهرود). *فصلنامه عشایری ذخایر انقلاب*، دوره جدید، ش ۵۸.
- افشار زاده، نشمیل و پاپ زن، عبدالحمید. (۱۳۹۰)، دانش بومی زنان در فرایند توسعه پایدار کشاورزی، *ژن در توسعه و سیاست*، دوره ۹، ش ۴.
- امیری اردکانی، محمد و عمادی، محمدحسین. (۱۳۸۲)، *دانش بومی در دامداری*. تهران: وزارت جهاد کشاورزی معاونت ترویج و نظام بهره برداری، دفتر مطالعات و تلفیق برنامه‌ها.
- بارانی، حسین و شهرکی، محمدرضا. (۱۳۹۳). فرهنگ و دانش عامیانه (مطالعه موردی: شیوه‌های سنتی و دانش بومی شترداری). *فصلنامه دانش‌های بومی ایران*. دوره ۱، ش ۱: ۱۴۹-۱۸۱.
- برگ، اتوکلاین. (۱۳۵۸)، *روان شناسی اجتماعی*، ترجمه: علی محمد کاردان، تهران: نشر اندیشه
- ترحمی، محمد. (۱۳۹۰)، *شتر و شترداری در استان سمنان*، سمنان: صدا و سیما مرکز سمنان (طرح پژوهشی).
- راسخ افشار، محمد. (۱۳۹۴)، *شتر و توسعه پایدار*، سمنان: حبله‌رود.
- خدایی، سید عباس. (۱۳۸۶)، *پرورش شتر*، تهران: انتشارات پرتو واقعه.
- سر کبیری، مجتبی. (۱۳۹۶). ویژگی‌های لوک برتر از دیدگاه شترداران بومی و محلی استان سمنان و رفتار شناسی آن، *فصلنامه تحقیقات کاربردی در علوم دامی*، دوره ۶، ش ۲۳.
- شاه حسینی، علیرضا. (۱۳۷۳)، آشنایی با یک قبیله ناشناخته ایران، *سنبله*، سال هفتم، شماره ۶۸.
- شاه حسینی، علیرضا. *کتاب‌شناسی شتر*. سمنان: مرکز تحقیقات منابع طبیعی و امور دام سازمان جهاد سازندگی استان سمنان.
- شاه حسینی، علیرضا. *چوداری‌ها قبیله‌ای کویر نشین*، (ویرایش دوم) سمنان: حبله‌رود.
- شفیع‌ی راد، محمدرضا. (۱۳۶۷)، *شتر و شترداری در مناطق کویری ایران*، کشاورز، سال دهم، شماره ۱۱۰.
- عامری، جواد و طباطبایی، سیدحسین. (۱۳۹۶)، واژگان و اصطلاحات شترداری در گونه‌زیبانی *طرود. دو ماهنامه فرهنگ و ادبیات عامیانه*، سال ۵، ش ۱۶.

دانش بومی شترداران در توسعه همساز با محیط ... ۳۱

- عمادی، محمدحسین و عباسی، اسفندیار. (۱۳۷۷)، دانش بومی و توسعه پایدار روستاها، دیدگاهی نوین در پهنه‌ای دیرین. *روستا و توسعه*، سال ۲، ش ۱.
- عمادی، محمدحسین و عباسی، اسفندیار. (۱۳۷۸)، دانش دیرین و نیازهای نوین اطلاع‌رسانی، *فصلنامه کتاب*، دوره ۱۰، ش ۴.
- فرهادی، مرتضی. (۱۳۷۸)، *گذشته تنها یک گذشته نیست: لزوم پژوهش در دانش کاربردهای سنتی ایران، در: کاربرد دانش بومی در توسعه پایدار* (گرد آوری محمد حسین عمادی و اسفندیار عباسی) تهران: مرکز تحقیقات و بررسی مسائل روستایی وزارت جهاد سازندگی.
- فرهادی، مرتضی. (۱۳۷۷)، *موزه‌های بازیافته*، دفتر دوم، کرمان: مرکز کرمان شناسی.
- قره‌باش، آشورمحمد؛ مسعود احمدی، حسن اکبریور و قربان محمد آنه قره‌جه. (۱۳۸۷)، پرورش شتر یک کوهانه ترکمن و تولیدات آن در استان گلستان. *مجله الکترونیک کشاورزی و منابع طبیعی گلستان*، ج اول، ش اول.
- مصطفوی و هومن، علی‌اصغر. (۱۳۷۷)، شتر، مهر، ش ۱۵.
- میرآخورلی، بهرام و شاه حسینی، علیرضا. (۱۳۷۵)، *اطلس تولید مثل شتر*، سمنان، سازمان جهاد سازندگی استان سمنان، مرکز تحقیقات منابع طبیعی و امور دام.
- وجدانی، حمیدرضا. (۱۳۸۳)، اهمیت ذخایر ژنتیک گیاهی و دانش بومی مربوط به گیاهان در توسعه پایدار، *جهاد*، سال ۲۳، ش ۲۶۱.
- هنری، مرتضی. (۱۳۵۴)، شترداری در کویر، *مردم شناسی و فرهنگ عامه ایران*، شماره ۲، انتشارات مرکز مردم شناسی.
- Bolhassan. (2018). *safeguarding sara wak s intangible cultural heritage a knowledge management approuach*. Victoria university of welling ton Newzea land.
- Purcell Trovor W. (1998). *Indigen ous know ledge and applied and thropogy*
- Questions of definition and direction Human organization 57 (3)

مصاحبه شونده‌گان

از آقایان سید حسین شاهچراغی و سید جواد شاهچراغی از شترداران باسابقه روستای حسن آباد شهرستان دامغان که راهنمای ما به مناطق پرورش شتر در مراتع حسن آباد بودند و در چندین سفر ما را همراهی کردند و به سؤالات ما با دقت و حوصله پاسخ دادند سپاسگزار می‌کنیم.

